

“มองอเมริกา มาแก้ปัญหาไทย”

ทบทวนทิศทางสังคมไทย ในมุมมองสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ธรรณ สมหวัง

สำนักวิชาศึกษาทั่วไป มหาวิทยาลัยศรีปทุม

ธรรมเนียมเรื่องมองอเมริกา มาแก้ปัญหาไทย เป็นหนังสือขนาดเล็ก จำนวน 136 หน้า และมีการตีพิมพ์จำนวนหลายครั้ง เป็นงานที่รวบรวมคำบรรยายสองเรื่องของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระราชวรมุนี คือ เมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม 2525 ท่านได้รับอาราธนาให้บรรยายเรื่อง “พุทธธรรมกับการแก้ปัญหาการศึกษาของไทยในอนาคต” ในวันคล้ายวันสถาปนาคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และในวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2526 ได้รับอาราธนาจากสภาอุทฺทงคสมาคมนานาชาติให้บรรยายเรื่อง “พระพุทธศาสนาจะช่วยป้องกันและแก้ไขปัญหาสังคมได้อย่างไร” ซึ่งมีเนื้อหาสาระที่สอดคล้องกันและกัน ต่อมาในปี 2530 Grant A. Olson แห่งมหาวิทยาลัยคอร์เนลล์ ได้แปลเป็นภาษาอังกฤษ ในชื่อ “Looking to America to Solve Thailand Problems” (94 หน้า)

โดยทั่วไปแล้ว ธรรมเนียมหลักของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ นอกจากการอธิบายหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างเที่ยงตรง ครอบคลุม และลุ่มลึกดังเช่นพุทธธรรมที่เป็นผลงานที่ยอดเยี่ยมที่สุดแล้ว ผลงานที่โดดเด่นอีกจำนวนมากของท่าน ยังได้วิเคราะห์เหตุปัจจัยความเป็นมาของรากฐานความคิดของระบบต่าง ๆ ที่เป็นพื้นฐานของสังคมยุคปัจจุบัน และใช้หลักพุทธธรรมเป็นหลักในการวิเคราะห์ระบบเหล่านี้อย่างถึงแก่น ผลงานของท่านจึงครอบคลุมศาสตร์ต่าง ๆ อันเป็นรากฐานแห่งระบบของมนุษย์ในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นเศรษฐศาสตร์ มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ การศึกษา การพัฒนา สิ่งแวดล้อม วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี นิติศาสตร์ ศิลปศาสตร์ สิทธิมนุษยชน สันติภาพ และอื่น ๆ

นอกเหนือจากวิเคราะห์รากฐานความคิดของระบบต่าง ๆ ในสังคมปัจจุบันโดยตรงแล้ว กรณีศึกษาที่ท่านได้ยกมาเป็นตัวอย่างในการวิเคราะห์ที่เป็นรูปธรรมมากที่สุด เห็นจะได้แก่ การหยิบยกเอาสังคมอเมริกันมาอธิบายและวิเคราะห์ เพื่อให้เห็นถึงภูมิหลัง พัฒนาการ และสภาพของโลกยุคปัจจุบัน ดังผลงานที่สำคัญ ๆ เช่น มองอเมริกามาแก้ปัญหาไทย (2525), การพัฒนาที่ยั่งยืน (2538) มองสันติภาพโลกผ่านภูมิหลังอารยธรรมโลกาภิวัตน์ (2542), พระธรรมทูตไทย : เบิกทางสู่อารยธรรมใหม่ (2545) รู้จักอเมริกา หันมาดูแลสุขภาพของไทย (2546) เป็นต้น

เหตุผลในการยกเอาสังคมอเมริกันมาเป็นตัวอย่างดังกล่าวนี้ คงมิใช่เพราะท่านเห็นว่าอเมริกาเป็นประเทศผู้นำของโลกที่มีความก้าวหน้าที่ยิ่งใหญ่ และขยายอิทธิพลไปทั่วโลก จนหลาย ๆ คน และหลายประเทศยึดถือเป็นแบบอย่างในการสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมของตนเท่านั้น เหตุผลสำคัญยิ่งประการหนึ่งที่ทำให้ท่านวิเคราะห์สังคมอเมริกันเป็นพิเศษ ก็

เพราะท่านเห็นว่า "[สังคมอเมริกัน] มีอิทธิพลส่งผลกระทบต่อชีวิต ต่อสังคมไทย ของเรา และต่อชะตากรรมของโลก... เป็นชนชาติ เป็นประเทศ และเป็นสังคมที่มีกำลังอำนาจทั้งทางการเมือง การทหาร เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในปัจจุบัน และคนไทยก็มีค่านิยมเลียนแบบวิถีชีวิตอย่างอเมริกันนั้นด้วย"

เหตุผลหลักประการหนึ่ง ในการวิเคราะห์สังคมอเมริกา ก็คือ เพื่อสะท้อนให้เห็นปัญหาของอารยธรรมปัจจุบันผ่านสังคมอเมริกัน ดังท่านกล่าวว่า "การที่ยกเอาตัวอย่างปัญหาในสังคมอเมริกันขึ้นมากล่าวนี้ มิใช่หมายความว่าสังคมอเมริกันเป็นสังคมที่เลวร้ายกว่าสังคมอื่น ๆ ยังมีหลายประเทศที่มีปัญหาสังคมที่เลวร้ายรุนแรงยิ่งกว่าสังคมอเมริกัน แต่สังคมอเมริกันนั้น ปรากฏตัวเด่นออกมาในยุคปัจจุบันว่า เป็นสังคมที่นิยมความเป็นอิสระเสรี มีสมานภาพ และเป็นตัวชูในเรื่องสิทธิมนุษยชน พร้อมกันนั้น ผู้คนจำนวนมากในโลกปัจจุบัน ก็ชื่นชมเชื่อถือด้วยความไม่รู้ชัดเจนถ่องแท้ ถึงกับเหมือนจะเอาสังคมอเมริกันเป็นแบบอย่างในการสร้างสรรค์สังคมแห่งสันติสุข อีกทั้งสังคมอเมริกันนั้น ก็มีปัญหาพิเศษที่มีลักษณะเฉพาะของตนที่จะต้องแก้ไขคล้ายปมอีกเป็นอันมาก บุคคลที่คิดสร้างสรรค์จะต้องรู้เข้าใจอย่างถูกต้องและเท่าทัน ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้หลงละเลิง เหนือเหิมและตกอยู่ในความประมาท แม้แต่ว่า ถ้าใครยอมรับสังคมอเมริกันว่า เป็นสังคมที่เจริญรุ่งเรืองดีมีความสุขที่สุด ก็จะได้คิดขึ้นว่า แม้แต่สังคมที่ถือว่าอยู่ในกฎกติกาพัฒนาแล้วอย่างสูงสุดของโลกเวลานี้ ก็ยังอยู่ห่างไกลจากความเป็นสังคมที่พึงปรารถนา"

ในธรรมเนียมเรื่องมองอเมริกามาแก้ปัญหาไทย เจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น 2 ส่วน ส่วนที่ 1 เป็นการมองอเมริกามาแก้ปัญหาไทย โดยเริ่มจากการศึกษาและวิเคราะห์สภาพปัญหาของสังคมไทยและสังคมอเมริกัน และส่วนที่ 2 ดึงออกจากไทย ส่งไม่ถึงอเมริกา สะท้อนสภาพปัญหาสังคมไทยที่มีค่านิยมตามตะวันตก

ใน "มองอเมริกามาแก้ปัญหาไทย" ท่านได้วิเคราะห์ถึงสภาพของสังคมอเมริกัน โดยสืบถึงภูมิหลังของสังคมอเมริกันว่า สังคมอเมริกันและสังคมตะวันตกทั้งหมด มีภูมิหลังทางสังคมเดิมที่มีรากฐานมาจากวัฒนธรรมอุตสาหกรรม อันเป็นวัฒนธรรมที่ชาวตะวันตกต้องต่อสู้เพื่อเอาชนะความขาดแคลนต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความรุ่งพร้อมขึ้น จนกลายเป็นสังคมอุตสาหกรรม (Industrial Society) ที่ทำให้เกิดความรุ่งพร้อมบริบูรณ์ขึ้นในสังคมอเมริกัน ในช่วงท้ายวัฒนธรรมอุตสาหกรรมนี้ได้เป็นวัฒนธรรมที่มุ่งหมายหรือใฝ่ถึงความสำเร็จ (Success Culture) มากยิ่งขึ้น และในเบื้องปลายก็ได้กลายเป็นวัฒนธรรมแห่งการแข่งขันและกลายเป็นสังคมนักบริโภค (Consumer Society) ที่มีความรุ่งพร้อมสมบูรณ์ต่าง ๆ จนปัจจุบัน สังคมอเมริกันได้เป็นสังคมที่ผ่านอุตสาหกรรม (Post-industrial Society)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสังคมอเมริกันจะมีความรุ่งพร้อมทางด้านวัตถุ แต่ก็ไม่ได้ช่วยให้ชาวอเมริกันมีความสุขที่แท้จริง ในท่ามกลางความรุ่งพร้อมของสังคมอเมริกันนี้ ก็ยังมีปรากฏการณ์ในด้านลบอีกมากมาย เช่น ความความเจริญรุดพร้อมนี้ได้สัมพันธ์กับการเป็นโรคหัวใจ ซึ่งในปี 2523 โรคหัวใจเป็นสาเหตุการตายอันดับหนึ่งในบรรดาสาเหตุการตายทั้งหมดในประเทศอเมริกา โดยคนตายด้วยโรคหัวใจแสนละ 342 คน โรคมะเร็งเป็นอันดับสอง แสนละ 186 คน และตายด้วยอุบัติเหตุทุกอย่างรวมกันเพียงแสนละ 47 คน ปรากฏการณ์สำคัญอย่างหนึ่งที่สำคัญในสังคมอเมริกัน คือ สถิติการฆ่าตัวตายที่มีมากกว่าการฆ่ากันตายที่เพิ่มมากขึ้น ซึ่งเจ้าประคุณได้ตั้งข้อสังเกตว่า การฆ่าตัวตายจะมีมากในประเทศที่เจริญ

โดยทั่วไป ไม่เฉพาะประเทศอเมริกา และสิ่งที่ท่านเห็นว่าเป็นสถิติที่น่าตกใจในท่ามกลางความเจริญ ก็คือ การฆ่าตัวตายของเด็กวัยรุ่นที่เพิ่มมากขึ้นกว่า 200% ซึ่งท่านมองว่า การฆ่าตัวตายนี้เป็นวิธีหนึ่งในบรรดาหลายวิธีที่คนหนุ่มสาวพยายามหนีออกจากสังคมที่มีความพร้อมที่เขามือหนายและมีความชิงชังมากขึ้น

อีกประการหนึ่ง ในท่ามกลางระบบแข่งขันของวัฒนธรรมใฝ่สำเร็จของสังคมอเมริกัน ที่ได้บีบคั้นชีวิต ก่อให้เกิดความกดดันกลายเป็นความทุกข์ในชีวิตและสังคม ลักษณะดังกล่าวนี้ ได้กลายเป็นวิกฤตการณ์ทางวัฒนธรรม (Cultural Crisis) ที่ทำให้เกิดความสับสนในทางจิตใจ และก่อให้เกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่า "Young America Turns Eastward - อเมริกันหนุ่มสาวหันไปตะวันออก" คือ กระบวนการที่คนรุ่นใหม่ได้หันมาสนใจศาสนาในทางตะวันออก ไม่ว่าจะเป็นศาสนาฮินดู พุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ที่พวกเขาเรียกว่า “ศาสนาใหม่ – New Religions” โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเรื่องสมาธิ ที่เป็นที่นิยมเป็นอย่างมาก ดังท่านได้ยกคำพูดของ Alan Watts ที่ได้ทำนายสังคมอเมริกันไว้ว่า อีก 50 ปีข้างหน้า ประชาชนในอินเดียจะจีรยนต์กันเกร่อ สร้างบ้านอยู่ในถิ่นชานเมือง จะเล่นเบสบอล แต่ประชาชนในอเมริกาจะไปนั่งสงบอยู่ตามถ้ำในรัฐโอเรกอนบ้าง ตามเทือกเขารอคกีบ้าง ทำสมาธิกำหนดท้องฟองยุบบ้าง บริกรรมอาตมันบ้าง นิพพานบ้าง

เจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชได้ชี้ให้เห็นว่าสภาพของสังคมอเมริกันดังกล่าวมานี้แตกต่างกันอย่างยิ่งกับสภาพภูมิหลังของสังคมไทย ที่มีได้มีภูมิหลังและรากฐานทางสังคมอุตสาหกรรม และไม่มีวัฒนธรรมอุตสาหกรรมแบบตะวันตก หากแต่สังคมไทยเป็นสังคมที่รับเอาแบบอย่างความเจริญของสังคมตะวันตก ก้าวขึ้นตอนมาเป็นสังคมบริโศค ดังท่านได้พูดถึงถึงลักษณะการตามฝรั่งของคนไทย

- บางอย่าง เราตามแต่เปลือก ไม่ได้เอาเนื้อมาด้วย
- บางอย่าง เราตามฝรั่ง แต่ล้าหน้าเลยฝรั่งไป
- บางอย่าง เราตามฝรั่ง แต่ตามไม่ครบกระบวนการ
- บางอย่าง ไปตามเรื่องที่ฝรั่งเองก็ผิดอยู่แล้ว ก็เลยผิดไปด้วย

ลักษณะดังกล่าวนี้ ลองวิเคราะห์ดูก็จะเห็นได้ไม่ยากว่า มีส่วนไหนบ้างที่สังคมไทยเป็นอย่างที่ว่านี้ ผลแห่งการตามฝรั่งนี้ ทำให้นักวิจัยฝรั่งคนหนึ่งท่านอ้างถึง คือ **Norman Jacobs** ซึ่งเข้ามาวิจัยเรื่องการพัฒนาในประเทศไทย แม้จะเป็นงานวิจัยเมื่อเกือบ 50 กว่าปีก่อน แต่ก็ทำให้เห็นภาพของการที่ประเทศไทยจะพยายามที่จะเจริญให้ทันสมัยอย่างประเทศตะวันตก ในหนังสือชื่อ "*Modernization Without Development - ทันสมัยแต่ไม่พัฒนา*" ซึ่งมีความหมายว่า ประเทศไทยมีความทันสมัยจริง แต่ไม่ได้พัฒนา ดังท่านกล่าวว่า "คำว่า ทันสมัยนั้นอย่างหนึ่ง พัฒนาอีกอย่างหนึ่ง ไม่ใช่อย่างเดียวกัน ประเทศไทยอาจจะมี ความเจริญรุ่งเรืองในภายนอก ในทางวัตถุ มีดีกรบบ้านช่อง ถนนหนทางมากมาย มีการปกครองระบอบประชาธิปไตย มีระบบเศรษฐกิจแบบตะวันตกอะไรต่าง ๆ แต่ในแง่เนื้อหาแล้ว ไม่มีการพัฒนาเลย"

เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เปรียบเทียบสภาพของสังคมอเมริกันและสังคมไทยที่แตกต่างกันว่า ในการสร้างอารยธรรม ตะวันตกนั้น ความเจริญเกิดขึ้นในเนื้อตัวของเขาเอง เขาได้รับผลสำเร็จที่เขาสร้างมันขึ้นมา แต่สังคมไทยเป็นสังคมที่ ตรงกันข้าม คือ สามารถแสวงผลที่ต้องการ โดยที่ตัวเองยังไม่ได้สร้างมันขึ้นมา สามารถรับเอาความเจริญของตะวันตก รับสิ่ง ที่เขาผลิตเรียบร้อยแล้วนำมาใช้ในสังคมได้ทันที โดยที่ไม่ต้องผลิตขึ้นมา หรือที่ท่านกล่าวว่า “สังคมไทยก้าวข้ามขั้นตอน มาเป็นสังคมบริโภค โดยยังไม่ได้ผ่านการเป็นสังคมอุตสาหกรรม ซึ่งเป็นสังคมของผู้ผลิต ในเมื่อยังไม่เคยเป็นนักผลิตมาก่อน อยู่ ๆ ก็มาเป็นนักบริโภคและพอดีมีของสำเร็จที่คนอื่นผลิตไว้แล้ว เราก็เอาแต่หาซื้อที่ผู้ยืมรับเอามาบริโภค คอยหวัง คอยรับเอาจากเขาจนเพลิน อย่างนี้จะเกิดอะไรขึ้น”

ทั้งนี้ท่านเห็นว่า แม้ว่าสังคมไทยจะพัฒนาประเทศด้วยการรับเอาวัฒนธรรมอุตสาหกรรม (Industrial Culture) มาใช้ ก็ ไม่ใช่เรื่องที่ดี เพราะวัฒนธรรมดังกล่าวได้นำสังคมอเมริกามาสู่ปัญหาและวิกฤติต่าง ๆ โดยท่านเห็นว่า ปัญหาของ สังคมไทยกับของสังคมอเมริกันต่างกัน กล่าวคือ ปัญหาของประเทศไทยมีลักษณะเด่นในแง่ยากบริโภค แต่ไม่ได้ บริโภคอย่างอยาก ปัญหาของสังคมไทยจึงมีแสดงออกในรูปของการขาดความรับผิดชอบ ปล่อยปละละเลย รุกรานผู้อื่น ขาดระเบียบวินัย ในขณะที่สังคมอเมริกันเป็นสังคมที่ได้บริโภค แต่ไม่ร่อยสรมใจอยาก ทำให้เกิดความผิดหวัง และแสดง ออกเป็นความกตัญญูกับตัวเอง วุ่นวายใจ เบื่อหน่าย ปฏิเสธสังคม แสวงหาประสบการณ์ใหม่ ๆ หรือแม้แต่หาสิ่งระงับ วุ่นวายใจ ยาเสพติด การฆ่าตัวตาย ตลอดจนการเกิดโรครจิต โดยท่านได้ยกสถิติเปรียบเทียบสังคมไทยกับสังคมอเมริกัน ซึ่งแสดงให้เห็นความแตกต่างว่า สังคมอเมริกันนั้นคนฆ่าตัวตายมากกว่าฆ่ากันตาย ในขณะที่สังคมไทยคนฆ่ากันตาย มากกว่าการฆ่าตัวตาย เช่นในปี พ.ศ. 2520 คนอเมริกันฆ่าตัวตาย 28,681 คน แต่ฆ่ากันตาย 19,196 คน ในประเทศไทยฆ่า กันตาย 12,283 คน ซึ่งประชากรไทยน้อยกว่าอเมริกา 4.6 เท่า ถ้าเมืองไทยมีประชากรเท่าอเมริกา ก็จะเท่ากับการฆ่ากันตาย 56,500 คน ในขณะที่ตัวเลขการฆ่าตัวตายของคนไทยน่าจะน้อยกว่าอเมริกามาก นอกจากนี้แล้ว สถิติในการเกิดอุบัติเหตุ ของไทยยังสูงกว่าสถิติการเป็นโรคหัวใจและมะเร็ง ในขณะที่สังคมอเมริกัน มีสถิติการตายด้วยโรคหัวใจและมะเร็งสูง กว่าอุบัติเหตุประมาณ 7 เท่า ซึ่งแสดงให้เห็นว่า สถิติการตายของคนไทยด้วยอุบัติเหตุที่มีมากกว่าการตายด้วยเหตุอื่น ๆ นั้น สะท้อนถึงการขาดความรับผิดชอบ ไม่มีวินัย ปรมาทละเลย

เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ตั้งคำถามว่า ในการพัฒนาสังคมไทย ซึ่งเราจะต้องพัฒนาอย่างแน่นอนนั้น “การที่จะพัฒนาไปสู่ ความมีปัญหาแบบสังคมอเมริกันนั้น เป็นเรื่องที่น่าปรารถนาเพียงใด ควรหรือไม่ที่เราจะพัฒนาจากการเป็นสังคมที่ชอบ ฆ่ากันตาย เพียงเพื่อไปเป็นสังคมที่ชอบฆ่าตัวตาย ดีหรือไม่ที่จะพัฒนาจากการเป็นสังคมที่มีโรคทางกายมาก เพื่อไปเป็น สังคมที่มีโรคจิตมาก อาตมภาพว่า เราควรหลีกเลี่ยงทั้งสองอย่าง” ท่านจึงเสนอว่า การแก้ปัญหาสังคมไทยนั้น นอกจาก จะต้องเข้าถึงพื้นฐานของไทยแล้ว ยังจะต้องไล่ให้ทันความคิดชีวิตสังคมฝรั่งด้วย ในส่วนพื้นฐานของสังคมไทยนั้น ท่าน เห็นว่า คนไทยมักจะขาดความภาคภูมิใจและความมั่นใจในตนเองมาก

ในส่วนของการเข้าถึงพื้นฐานของสังคมไทยนั้น เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ให้ข้อพิจารณาว่า สังคมไทยควรที่จะได้ช่วยกัน กำหนดให้ได้ว่า สังคมไทย วัฒนธรรมไทย หรืออารยธรรมไทยมีอะไรที่จะให้หรือ Contribution แก่อารยธรรมโลกได้

บ้าง ซึ่งในการพัฒนาสังคมไทยนั้น ท่านได้นำเสนอหลักพุทธธรรมเป็นแนวทางสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การส่งเสริมให้เกิดความอยากที่ชอบธรรมหรือที่เรียกว่า ฉันทะ หรือธรรมฉันทะ เป็นแกนกลางในการพัฒนา หรือให้มีฉันทะต่อเป้าหมายที่จะแก้ปัญหาของชีวิตและสังคม “เมื่อมีฉันทะแล้ว อยากรู้ ใฝ่รู้ อยากทำสิ่งที่ถูกต้อง มันจะต้องแสวงปัญญา เพื่อจะรู้ว่าความจริง สิ่งถูกต้องดีงามที่ควรจะทำนั้น คืออะไร”

ในการพัฒนาประเทศไปสู่ความเจริญสมัยใหม่ตามแบบอย่างอเมริกันนั้น ท่านจึงเตือนให้พิจารณาให้ดีถึงความแตกต่างของสังคมอเมริกันและสังคมไทย รู้จักเลือกรับและปรับใช้ให้เหมาะสมกับสังคมไทย “ฝรั่งได้ไปข้างหนึ่งคือสร้างความเจริญ ไทยได้มาข้างหนึ่ง คือมีความสุขสบายใจ เมื่อเราได้รับความเจริญของฝรั่งมา เราก็ควรเก็บส่วนที่ดีของเราไว้ เอาส่วนที่เสียของเราทิ้งไป ฝรั่งดีแรงแทนเราก็รับเอามา แง่ไหนของเขาร้ายเราก็ไม่เอา เราก็ได้ทั้งสองอย่าง เรื่องอะไรที่เราจะทิ้งส่วนดีของเรา แล้วไปรับเอาของฝรั่งมาทั้งคุ้น ทั้งส่วนดีส่วนชั่ว แล้วกลายเป็นไปเอาปัญหาหมาทับถมให้ตัวเอง”

ที่กล่าวมานี้เป็นหัวข้อสำคัญ ๆ ที่เป็นเนื้อหาของหนังสือ “มองอเมริกา มาแก้ปัญหาไทย” ถ้าพิจารณาแต่ประเด็นเหล่านี้ อาจกล่าวได้ว่า ไม่ได้แตกต่างไปจากหนังสือที่วิเคราะห์ปัญหาสังคมไทยและสังคมอเมริกาอื่น ๆ มากนัก แต่เมื่อพิจารณาอ่านอย่างพินิจพิเคราะห์แล้ว จะเห็นว่าหนังสือเล่มนี้มีแนวคิดเด่น ๆ และแตกต่างออกไปที่นำกล่าวถึงหลายประเด็นต่อไปนี้

ประเด็นแรก คือการนำเสนอสภาพและภูมิหลังการพัฒนาสังคมอเมริกันที่ผู้นิพนธ์ได้นำเสนอได้อย่างเป็นลำดับและชัดเจน แม้ว่าธรรมเนียมนี้จะล่วงเลยมาถึง 37 ปีแล้ว บางปัญหาที่กล่าวถึงในหนังสืออาจจะเปลี่ยนแปลงไป แต่ส่วนใหญ่แล้วปัญหาต่าง ๆ ก็พัฒนาไปตามแนวทางที่ผู้นิพนธ์ได้นำเสนอ บางปัญหากลับทวีความรุนแรงและเด่นชัดมากกว่าเดิมด้วยซ้ำไป แสดงให้เห็นว่า ทิศทางของการพัฒนาทั้งของสังคมอเมริกันและสังคมไทยไม่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเท่าไรนัก

ประเด็นที่สอง ซึ่งน่าสนใจเป็นอย่างยิ่งก็คือ การนำเสนอการวิเคราะห์สภาพปัญหาของสังคมอเมริกันและสังคมไทยอย่างถึงแก่น หยั่งรากลึกกลงไปถึงรากฐานวัฒนธรรมอุตสาหกรรม และได้กลายมาเป็นวัฒนธรรมบริโภคนิยม ซึ่งได้กลายมาเป็นแบบอย่างของประเทศต่าง ๆ ได้พัฒนาเอาอย่างตาม สภาพของสังคมได้กล่าวนั้นแม้จะมีส่วนที่สร้างความเจริญก้าวหน้า ในขณะที่เดียวกันก็ก่อให้เกิดปัญหาใหม่ ๆ เป็นเงาตามตัวมาเช่นเดียวกัน การพัฒนาประเทศจึงต้องมีลักษณะรู้เขา รู้เราให้ถ่องแท้

ประเด็นที่สาม คือ การที่ผู้นิพนธ์ตั้งคำถามกับคนไทยและสังคมไทยให้ตระหนักถึงค่านิยมในการตามสังคมอเมริกันหรือตะวันตกว่า เป็นสิ่งที่พึงปรารถนาเพียงใด ดังท่านกล่าวว่า “ยอมรับหรือไม่ว่า เวลาที่สังคมไทยของเราได้มีสภาพจิตใจของความเป็นผู้ตามและผู้รับ จนกระทั่งไม่รู้ตัว เพราะได้แฝงฝังลงไปอยู่ในจิตไร้สำนึกแล้ว ถ้ายอมรับ ก็จะต้องปลุกกันให้ตื่นขึ้นมา คือ ต้องปลุกเร้าจิตสำนึกในความเป็นผู้นำและเป็นผู้ให้ โดยรำลึกตระหนักว่า การที่จะเป็นผู้นำได้ก็ต้องเป็นผู้ให้ คือมีอะไรดีที่จะให้แก่เขา... ความคิดว่า เจริญอย่างฝรั่งคือมีกินมีใช้อย่างฝรั่งนั้น เป็นความคิดที่ล้าหลังห่างไกล

แม้แต่ความคิดว่าเจริญอย่างฝรั่งคือทำได้อย่างฝรั่ง ก็ยังไม่เพียงพอ ภารกิจของผู้นำโลกเวลานี้ ต้องถึงขั้นที่ว่า มีอะไรที่จะนำมาใช้แก้ปัญหาที่ฝรั่งได้ทำไว้ และนำโลกไปสู่วิถีแห่งการพัฒนาอย่างใหม่ ซึ่งเป็นภารกิจของผู้นำซึ่งมีสติที่จะให้อย่างแท้จริง”

ประเด็นสุดท้ายที่ผู้เขียนเห็นว่า เป็นประเด็นที่สำคัญที่สุดและมีประโยชน์มาก ก็คือ การที่ผู้นิพนธ์ได้เตือนสติผู้คนและสังคมได้หันกลับมาตั้งคำถาม ทบทวนทิศทางแห่งการพัฒนาตนเองและสังคมที่เป็นอยู่ว่า เป็นไปในทิศทางใด เป็นทิศทางที่ถูกต้องจริงแท้หรือเป็นเพียงการสร้างภาพของการพัฒนาเท่านั้น อะไรเป็นจุดมุ่งหมายในการสร้างสรรค์พัฒนาสังคมประเทศชาติให้เจริญมั่นคงและดีงามอย่างแท้จริง ดังที่ผู้นิพนธ์จะขำบอ ย ๆ ในธรรมเนียมของท่านหลายเล่มว่า “มนุษย์จะต้องพัฒนาปัญญาที่รู้ตระหนักถึงจุดหมายที่แท้จริงของอารยธรรม คือความเจริญงอกงามของชีวิต สังคม และธรรมชาติในการที่จะดำรงอยู่อย่างประสานเกื้อกูลกันและดีงามยิ่งขึ้น เบียดเบียนตนและเบียดเบียนกันน้อยลง และจะต้องจัดสรรพลังความเพียรพยายามส่วนสำคัญให้แก่กระทำเพื่อจุดหมายนี้”

นักการศึกษา นักวิชาการ นักการเมือง และนักการพัฒนาอื่น ๆ ที่มีบทบาทและหน้าที่ในการศึกษาวิเคราะห์ปัญหาและนำเสนอแนวทางในการพัฒนาที่จะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน ทั้งของสังคมไทยและสังคมโลก ธรรมเนียม “มองอเมริกา มาแก้ปัญหาไทย” ของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ไม่เพียงแต่จะช่วยให้ได้ทบทวนและตรวจสอบสังคมไทยว่าได้เดินทางมาถึงไหนและในแนวทางที่ถูกต้องที่สามารถสร้างสรรค์สังคมให้ดีงามได้อย่างแท้จริงเพียงใด ธรรมเนียมนี้ยังให้แนวทางที่จะนำไปสู่คำตอบที่ชัดเจน รอบด้านและลุ่มลึก พร้อมทั้งช่วยกระตุ้นเตือนให้เกิดสติในการศึกษาและพัฒนาสังคมไทยอย่างไม่ประมาทอีกด้วย